

Володимир ПРАЦЬОВИТИЙ

Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка

УДК 821.161.2.09 «Багряний Іван»

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2025.77.14017>

ПРОБЛЕМА ТРАГІЧНОГО ГУМАНІЗМУ В ПОВІСТІ *ОГНЕННЕ КОЛО* ІВАНА БАГРЯНОГО

Резюме. У статті проаналізовано повість *Огненне коло* показано, як письменник відтворив події дивізії «Галичина» під Бродами у цьому творі. Іван Багряний через сприйняття головного героя Петра Сміяна показав складний процес самоусвідомлення українців, їхні прагнення визволити рідну землю від окупантів і здобути Самостійну Соборну Україну. Але вони не змогли досягти, своєї мети, бо були розгромлені советськими та німецькими військами. Трагічний гуманізм українців виявився в тому, що вони наївно довірилися тим, кому мрія про українську незалежність стояла поперек горла, і вони аж ніяк не могли сприяти її втіленню в життя. Це був один шанс із мільйона, наївна надія на диво, що червона та коричнева імперії знищать одна одну, і на їхніх уламках українці побудують свою державу. Але дива не сталося – мужні й відважні вояки дивізії «Галичина» стали жертвою підлої змови ворогів. Та незважаючи на трагічний фінал твору, автор наповнив його оптимізмом, вірою в те, що жертвний подвиг січових стрільців дивізії «Галичини» залишиться в пам'яті українців яскравим свідченням боротьби проти московського окупанта за свою державу.

Ключові слова: І. Багряний, повість, гуманізм, трагедія, дивізія «Галичина».

THE PROBLEM OF TRAGIC HUMANISM IN IVAN BAGRIANYI'S *THE CIRCLE OF FIRE*

Abstract. The article analyzes the novel *The Circle of Fire* and shows how the writer recreated the events of the Galicia Division near Brody in this work. Through the perception of the protagonist Petro Smiyan, Ivan Bagrianyi reproduced the complex process of self-awareness of Ukrainians, their desire to liberate their native land from the occupiers and gain an independent united Ukraine. But they failed to achieve their goal because they were defeated by Soviet and German troops. The tragic humanism of Ukrainians was manifested in the fact that they naively trusted those who had the dream of Ukrainian independence at their throats and could not help make it come true. It was a one-in-a-million chance, a naive hope for a miracle, that the red and brown empires would destroy each other, and Ukrainians would build their own state on their wreckage. But the miracle did not happen – the brave and courageous soldiers of the Galicia Division fell victim to a vile plot by the enemy. But despite the tragic ending of the work, the author filled it with optimism and faith that the sacrificial feat of the Sich Riflemen of the Galicia Division will remain in the memory of Ukrainians as a vivid testimony to the struggle against the Moscow occupier for their state.

Keywords: I. Bahrianyi, novel, humanism, tragedy, Galicia Division.

Іван Багряний у повісті *Огненне коло* (1953) відтворив загальну атмосферу настроїв, сподівань і гірких розчарувань українців, пов'язаних із процесом

створення української дивізії «Галичина». Цей твір написаний на основі історичних подій Другої світової війни і відображає обставини заснування, дійства та трагічного фіналу української дивізії «Галичина», яка була сформована від липня 1943 до червня 1944 року переважно з українців Львівської, Тернопільської, Станіславівської (тепер Івано-Франківської) та Волинської областей, які вважали себе спадкоємцями січових стрільців.

Дивізію формували німці на окупованій території, і тому вони висунули до неї свої вимоги. Німецьке керівництво дуже насторожено поставилося до формування дивізії «Галичина», намагаючись обмежити її галицьким регіоном і не дозволяючи використовувати в назві слово «українська». Змусивши воїнів присягнути, що вони будуть воювати з більшовизмом, німці наклали на них ще й інші обмеження: вони «були проти тризуба на відзнаках. Дозволили нам національний прапор і галицького лева. На петлицях, там, де німці носили блискавки, ми мали срібного лева, а на рукаві – синій щиток із золотим левом. На всіх машинах, тяжкій зброї, іншій техніці був наш дивізійний знак – синьо-жовті кольори і золотий лев на синьому тлі. Нам було наказано носити знаки СС. Ніхто з нас, ясна річ, не був членом нацистської партії»¹, – згадував Василь Верига, який був безпосереднім учасником дивізії «Галичина». Він також підкреслював, що в Німеччині було чимало різних дивізій, батальйонів, інших підрозділів, які мали обов'язкове підпорядкування «Зброї СС». Тобто підпорядкування СС було цілком формальним.

Утворення дивізії «Галичина» українці зустріли з великим ентузіазмом. Після проголошення прокламації про створення дивізії 28 квітня 1943 року у військову Управу з полковником А. Бізанцем поступило 80 тисяч прохань. До дивізії було відібрано 13 тисяч вояків, зріст яких був не менше 172 сантиметрів, і всіх відправлено на вишкіл. 17–22 липня 12 000 воїнів дивізії, недостатньо вишколених та погано оснащених, брали участь у боях під Бродами і зазнали нищівної поразки. Тільки 3 000 вояків вирвалися з вогненного кільця, решту загинула, потрапила в полон або перейшла в лави УПА.

14 березня 1945 року вояки української дивізії «Галичина» після реорганізації та поповнення під командуванням генерала Павла Шандрука присягнули на вірність українському народові, проголосивши дивізію першою одиницею Української Національної Армії. Вояки замінили німецькі відзнаки на уніформах українським тризубом. Взявши до рук зброю, українська молодь сподівалася отримати шанс боротися за самостійну державу².

Трагічний гуманізм воїнів української дивізії «Галичина» виявився в тому, що вони наївно сподівалися чужою зброєю здобути українську незалежну державу і при допомозі німців створити передумови для формування власної армії. Але

¹ В. Верига, *«Ми присягали боротися з більшовизмом!»*, [в] Українська дивізія «Галичина», Київ – Торонто: ТОВ «Негоціант – Плюс», Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА, УВКР, редакція газети «Вісті з України», 1994, с. 147.

² *Українська дивізія «Галичина»*, Київ – Торонто: ТОВ «Негоціант – Плюс», Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА, УВКР, редакція газети «Вісті з України», 1994, с. 10–54.

окупант є окупант, звідки би він не прийшов, і за жодних обставин не сприяє визволенню поневоленого народу. Були великі сподівання, що дивізія «Галичина» стане українською, а насправді вона стала німецькою, сформованою з українців. Німці зовсім не переймалися національними прагненнями українців, вони вирішили використати їх у своїх корисних цілях – закрити пробоїни на східному фронті.

Проблема української дивізії «Галичина» була дразлива та часто викликала різні дискусії, і тому ця повість була своєрідним художнім подвигом письменника. Як відзначав Олександр Шугай, «треба було мати воістину синівську любов до свого народу, а водночас і видатний талант, щоб уже тоді зважитись у художній формі, мужньо й правдиво, однак без відчаю, сказати перед усім про те, що сталося, і чого сказати ніхто, крім Багряного, не зміг, не зумів...»¹.

Іван Багряний у повісті *Огненне коло* відтворив події під Бродами, у селах Олеську, Сасові, Княжому, Почапах, Ясенівці, Ворняках, Красному, Хильчицях, Скваряві та містах Золочеві й Бузьку, де дивізія «Галичина» була залишена напризволяще, і зазнала нищівних ударів не тільки від більшовиків, а й від німців протягом декількох днів. На думку Миколи Ткачука, в *Огненному колі* митець порушує питання трагедії недержавного народу, сини якого мусять воювати собі на шкоду під чужими прапорами. Автор повісті підносить гуманістичні проблеми буття людини, її активності й готовності до добра як діяння, прославляє побратимство і дружбу»².

За жанром *Огненне коло* – «епічна повість з екстенсивним сюжетом»³, у якій письменник розгортає події напружено та динамічно, заінтриговуючи реципієнта. Композицію повісті І. Багряний побудував так, що в ній хроніка реальних подій біля Бродів переплітається зі снами, наївними мріями та сподіваннями. Художня тканина твору складається з окремих епізодів, які автор відтворив на основі спогадів вояків дивізії «Галичина», оскільки він сам не був учасником тих подій. У наративі реалізм і романтизм органічно поєднані між собою, що є визначальною рисою стильової манери письменника.

У повість *Огненне коло* письменник переніс героїв Петра Сміяна і Ату з іншого свого роману *Маруся Богуславка*, у якому вони уособлювали національно свідомих українців і близьких за духом та патріотичними пориваннями. Перші картини твору автор передає через сон головного героя – Петра: «Снилось, що землю їв на вулиці рідного міста...»⁴ Оцей символічний і загадковий епізод про рідну землю змінюється експресіоністичною картиною: «Під хатою при стіні стоїть стіл, а на столі лежить юна-юна жінка, убита... Вона щойно убита, ще кров не засохла

¹ О. Шугай, *Одісея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного*, [у:] Багряний І., *Вибрані твори: у 2-х томах*, Київ: Юніверс, 2006, т. 1, с. 30.

² М. Ткачук, *Українська література ХХ століття*, Тернопіль: Медобори, 2014, с. 295.

³ Там само, с. 277.

⁴ І. Багряний, *Огненне коло*, [у:] Багряний І., *Вибрані твори: у 2-х томах*. Київ: Юніверс, 2006, т. 2, с. 381.

на розбитих скронях і на опуклих оголених грудях, виступає з сосків і стікає по-малу-помалу великими масними краплями. До тих грудей прикладено рожеве немовлятко, теж убите, воно обхопило обома рученятами грудину й ніби спить... теж забризкане кров'ю. Обоє як живі, ніби сплять, – смерть була безсилою спотворити зовсім божеську красу цієї земної Мадонни й цього дитяти... Придивився й раптом упізнав – ц е ж А т а! І – з малим дитям! Чому з малим дитям?!»¹. Рідна земля, кров і смерть найдорожчих людей у вирі жакливої війни – все це створює надзвичайне емоційне тло, на якому розгортаються жакливі події трагічної історії українського національного організму, зосередженого на пошуках власного фундаменту.

Іван Багрянний легко переходить від романтичних снів до реалій тогочасної дійсності, вплітаючи в художню тканину повісті спогади головного героя. Після жакливого сну на Петра нахлинули приємні спогади про парадні марші в сонячному Львові: «Величезні юрбища. Люди на балконах і в вікнах будинків. Рідні й нерідні, близькі й далекі, але всі свої, – друзі, товариші, матері, батьки, сестри... Безліч їх! А в о н и – військо, щойно нарекрутоване, юне, сповнене надій, сповнене жадоби подвигу в ім'я любови, що розпирає груди, жадоби небувалого подвигу за їх, за всіх отих, що обсипають квітами, мерехтять до них сльозами радості, обсипають благословеннями... Це вони машеруть вулицями гордого, древнього й славного українського міста, що до болю, до крику прагне знову волі й блиску...»²

Петро згадав, які великі надії покладали львів'яни на майбутню дивізію, яка мала наганяти на ворога шалений пострах і стати носієм немеркнучої слави, зародком героїчних звершень. І хоч у строю була зелена-зеленісінька молодь, цвіт української землі, зовсім майже діти, Петро був зворушений до сліз – це за Україну ці юнці самовіддано вирішили підставити свої молодечі груди, сподіваючись виплекати свою армію, яка зможе виборювати українську державу. І цей оптимістичний настрій, розбурханий романтичною уявою молодих вояків, передає письменник через роздуми Петра, головного героя повісті, через сприйняття якого оцінює й відтворює воєнні події. Водночас він показує, що події під Бродами розвивалися зовсім за іншим сценарієм. Жахи війни І. Багрянний відтворює в яскравих вражаючих образах: «При відсвітках не так тієї вогненної квітки папороті, як невідомо чого, побачив людину, перебіту навпіл, – половина з головою лежить перед ним, половина трохи далі. Голова пускає ротом криваві, чорні бульби й дивиться вгору викоченими білками очей...»³ Такі експресіоністичні вставки письменник часто використовував для того, щоб розбавити суху хроніку подій, вплинути на читача жакливими картинками війни.

Петро був професійним вояком, він «збирався дорого продавати своє життя. Він не з тих, що йдуть назустріч загибелі з голими руками, пасивні та безборонні.

¹ Там само, с. 382.

² І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 383–384.

³ Там само, с. 386.

Він з тих, що їх надія гріє й живить, аж до останньої іскри, тому він не збирався складати зброї, не збирався здаватися живцем¹. Але він, як професійний вояк, командир батареї, усвідомлював не тільки своє становище, а й тих дванадцять тисяч молодих і зелених воїнів, яких замкнули у вогненному персні, прирікаючи на погибель. Петро був реалістом, його оцінки об'єктивні та справедливі. На протигагу йому автор протиставляє романтично налаштованого, юного та веселого друга Романа Пелеха з Дрогобича, який заряджав своїх побратимів непереможним оптимізмом, вірою у велике, героїчне призначення захищати свою правду, свій покривджений народ та відвойовувати свою сплюндровану землю. Роман дотримувався оптимістичної концепції визволення України, сподіваючись, що обидва вороги – фашисти й більшовики – впадуть знесилені й вичерпані в останньому корчі напруження: «І ось тут тоді вийдуть вони – юні, свіжі, сталеві зорганізовані й здисципліновані, і розгорнуться на всю силу – дивізія розгорнеться в корпус, корпуси в армії... Вони пройдуть по землі тріумфальним маршем, вони докінчать справу: і слід заскородять по обох ворогах і принесуть на вістрі меча свободу своєму народові та й поставлять той меч на сторожі тієї свободи, на віки вічні»².

Такі слова Романа запалювали серця вояків, вони вмотивовували їхні вчинки, вселяли безмежну віру в щасливе майбуття. Всі вони були наївними романтиками і сподівалися на диво в непереможному бажанні доклати неможливе. Та дива не передбачалося. Петро тверезо оцінював ситуацію, у якій вони опинилися. «Усвідомлення трагізму їхнього становища, усвідомлення якоїсь загальної великої помилки душило його, але ще більше душило усвідомлення безвихіддя їхнього взагалі. І на тлі цього великого безвихіддя ця їхня трагедія – це не помилка. Це не їхня помилка! Це вислід безвихіддя. Вислід трагічного безвихіддя»³. Та в ім'я Романової мрії, в ім'я всіх своїх побратимів він стоїчно витримував великий іспит мужності й героїзму. Хоча на кожному кроці Петро стикався зі зверхнім ставленням німців до українців. Він пригадав прикру пригоду Романа, який випадково потрапив до тієї їдальні, де харчувалися німці, і пообідав з юберменшівського казачка... За те його покарали – дали кілька нарядів поза чергою, а могли й розстріляти.

Петро усвідомлював, що Гітлерів райх «перехняблювався», його крах швидко наближався. Німецькі армії невпинно котилися на захід, «розбиті на Волзі, вони вже не могли оговтатись і летіли «на зломаному карку», відступали панічно. А за ними гналися «незчисленні полчища противника, а насамперед, у першій лінії, гналися нещадні й безмилосердні формації з українського люду, голодного й не обмундированого, й незброєного, старого й малого, гнаного в спину автоматами та кулеметами... Але їх і не треба було підганяти: безодня гніву й злоби за заподіяну кривду «визволителями», будівниками «Нової Європи» була така велика

¹ Там само, с. 387.

² І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 394.

³ Там само, с. 393.

й така пекельна, що не треба було їх підганяти. І їхнього наступу не можна було зупинити...»¹.

Іван Багряний об'єктивно відтворює стан більшовицької армії, у якій брали участь і голодні, погано озброєні, без належної амуніції українці, гнані загороджувальними загонами, і вони теж прагнули визволення рідної землі.

І от прийшов комусь у голову диявольський жарт – проти цієї навали кинути дивізію «Галичина», неекіпіровану як слід, не вишколену та не сформовану. Петра не покидала думка, що їх «було кинуто сюди зумисне, спеціально, щоби винищити, щоби їхні мрії утопити у їхній власній крові». І воїни дивізії «Галичина» прийняли виклик – «довелося йти на подвиг не так, як мріялося, а так, як випало з примхи злої долі»². Очевидно, що українці ставали тією загрозливою силою, якої остерегалися як більшовики, так і німці, які не мали наміру підтримувати визволення України з-під московської окупації, бо в них були свої плани щодо поневолення українців.

Іван Багряний докладно відтворює емоційно-психологічну атмосферу, яка панувало в середовищі українського вояцтва. Радісне збудження охопило воїнів дивізії «Галичина», коли вони довідалися, що їх перекидають в Україну, у район Бродів. Січовики сподівалися, що, «будуть боронити бодай рештки української землі від навали зі сходу!..» На фронт воїни їхали з піснями, ніби на якесь свято. Але зразу вияснилося, що часу для завершення формування в них немає – вони з коліс мали зайняти відтинок понад 30 кілометрів під Бродами і розбудувати другу оборонну лінію. Назустріч їм рухалися частини вермахту, що залишили ті позиції. Вигляд у вермахтівців був «панічний, повна розхлябаність і переляк, і здемобілізованість... В очах їхніх був жах, або відчай, або порожнеча душевної прострації. І що ж це за такий приклад: вермахт відступає! Не відступає, утікає»³.

А вермахтівці чимчикували на захід та ще й презирливо посміхалися: «Тю на вас! Куди це ви?! Верніться! Такі зелені й наївні, такі жовтороті чимчикують на схід, не знаючи, куди ж це вони чимчикують і що їх там чекає!.. Куди ви?! Проти такої сили-силиці?! Верніться! Утікайте з нами...»⁴.

Складність і невизначеність ситуації полягала ще й у тому, що вояки дивізії «Галичина» були українцями, а їхні командири – німцями. Давалися взнаки не тільки світоглядні орієнтири, а й національно ментальна налаштованість, морально-етичні підходи до оцінки особистості. Коли Петрів ешелон вивантажився на станції Ожидів, до них новеньким військовим «опелем» прибув командир їхньої дивізії генерал Фрайтаг. Петро мав нагоду спостерігати за ним. Командир дивізії справив на нього кепське враження. А для вояка враження від найстаршого командира має надзвичайно важливе значення: «З давен-давен ведеться, що для вояка

¹ Там само, с. 399–400.

² І. Багряний, *Огненне коло...*, с. 400.

³ Там само, с. 403.

⁴ Там само, с. 404.

командир тільки тоді командир, якщо він собою заступає батька. Не даремно в старовину (та й пізніше) до титулу найстаршого воєначальника в Україні вояки додавали ще додатковий титул – «батько»¹. А генерал Фрайтаг не вкладався в уявлення «командира-батька». Зі скепсисом та легкою іронією зображує І. Багрянний постать командира дивізії «Галичина»: «Серед перону стоїть досить добре вичищений і виголений, але непоказний, лише дуже набундючений німець з хлистом у руці. Генеральський кашкет на ньому стоїть розтрубом, як корона на павичеві. Це Фрайтаг»². Письменник зображує епізод, коли Фрайтаг розмовляв із високим, кремезним майором П., проти якого він виглядав мізерним та миршавим, але при тій розмові він демонстрував свою зневагу та презирство до українського майора П.: «...Він, бач, розмовляє не тільки з нижчим чином, а ще й з людиною нижчої раси, унтерменшем, з українцем, що є азіатом... Це так і написано на виду в генерала»³. Петро усвідомлював, що з таким «батьком» вони далеко не зайдуть і їм швидко «жаба цицьки дасть». І його передчуття зразу ж підтвердилися. Коли в небі загуркотів літак, і десь далеко за станцією вибухнули бомби, Фрайтаг втягнув голову в плечі, чкурнув до свого новенького «опеля», і тільки закурилося за ним.

На фронті стало затишшя. Вояки весело жартували, ніби «більшовики зупинилися тому, мовляв, бо знали, що на фронт прийшла українська дивізія «Галичина» і тепер не знають, що робити», або «...взнавши, що на фронт під Броди прийшла українська дивізія «Галичина», Сталін виробляє спеціальний плян у Москві, як би ту дивізію забрати всю живцем, з гамузом», або третя «качка»: «Сталін запропонував Гітлерові укласти мир за таку ціну: нехай Гітлер віддасть Сталінові усих цих хлопців на розправу. І Гітлер нібито над тим думає оце тепер. А Сталін чекає. Тому й таке затишшя»⁴.

Такі розмірковування вояків дивізії «Галичина» свідчили про те, що молоді хлопці підходили до справи з шибеницьким гумором, кепкуючи над Сталіном і Гітлером. Але в таких підходах була й доля гіркої правди, бо сама поява на фронті дивізії «Галичина», сформованої з українських хлопців, була небезпечна, як заразливий «приклад для всього населення української землі, як наочний доказ існування волі до боротьби за свободу й організованого орудування зброєю в ім'я тієї свободи...»

Письменник докладно відтворює внутрішній стан українців, які побачили перед собою свою армію. Величезний вплив на людей мали «хлопці-соколи» у блискучих військових строях і сталевих шоломах. Дідусі й бабусі, матері, дівчата та підлітки сприймали цих юнців за «власне військо», як своїх рідних оборонців, які захистять їх і їхні домівки від війни та поженуть більшовиків із рідної землі. Біля церкви, де зібралися січовики після служби Божої, люди не розходилися, вони

¹ І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 406.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само, с. 411.

оточили їх, збуджено розмовляли, запрошували в гості, обіцяли напоїти медом-горілкою як своїх рідних, бо наївно сподівалися, що з такими захисниками вони в повній безпеці.

Петрові, який не втрачав ясности думки та добре усвідомлював трагізм ситуації, хотілося плакати. Йому, «дорослому, загартованому в боях і поневіряннях, не вистачало душевної сили й рівноваги спокійно дивитися на ті радісні обличчя, в ті опромінені надією очі...»¹

Під впливом таких настроїв мало не розігралася кривава трагедія між дивізіонерами та вермахтівцями, які панічно відступали без жодного натиску ворога і забирали у селян худобу – корів, коней, овець, свиней і навіть птицю. За реквізовану худобу згідно з наказом головного командування німці видавали «липові» папірчики, які були звичайною формальністю. Селяни це розуміли і з лементом прибігли до «своїх» прохати захисту. Петро, який за своєю національною природою був надзвичайно чутливий до людського горя, разом зі своїми гармашами налетів на групу есесівців з труп'ячими голівками на шоломах і на рукавах. Своєю рішучістю та грізним виглядом Петрові гармаші налякали верхматівців, відібрали в них худобу, повернули її селянам, а самих потурили геть. Така пригода окрилила людей надією, вселила в них віру, що «наші» мають неабияку силу, коли їх німці бояться. Селяни дякували воякам: «Спасибі ж вам, дітки! На вас уся надія... Ви наш рятунок!.. Ви наші заступники й хоронителі наші!»²

Події розвивалися досить швидко. Верхматівці відступали на захід, а сотні й батальйони української дивізії «Галичина» рухалися на схід. І коли вояки отаборилися, вже жодного німця серед них не було. Команду перебрав на себе молодші старшини – українці. І почалося пекло. Тяжкі бомбардувальники посунули на позиції дивізії «Галичина» і сипонули свій смертельний вантаж на необстріляних вояків: «Бомби сипалися безперервно. Довге, вібруюче виття скинених бомб вимотувало душу, бо так і видавалося, що з кожною такою звуковою смугою насувається точне попадання розпеченої потвори і – крах. Кінець всьому. Люди тулилися до землі і у всіх щілинах і ямках, тислися лицем униз, намагалися влізти в землю живцем... Земля двигтіла, як під час землетрусу, чварахкала смерчами в небо і спадала хмарами згори, присипаючи людей... І сипалося залізо, завиваючи на лету, розірване на череп'я...»³

Зруйнував їхні позиції наліт авіації, а довершив справу несподіваний обстріл із «катюш», які наганяли на необстріляних вояків містичний страх: «Люди шукали пощади від всюдисущої смерті й не мали її. Люди на своїй власній землі згоряли живцем, бо горіла й сама сира земля. Язики полум'я вихоплювалися з неї й ішли товпищами, коливаючись, обертаючи все на попіл і сажу. Жорстокий, лютий ворог, переповнений одвічної злоби і зненависти, знав, на кого напосівся, і вергав на

¹ І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 412.

² Там само, с. 413.

³ Там само, с. 416-417.

них, на їхні голови й на їхні душі усе, що мав. І душив їх чим міг. Залізні вогнепаші потворища, немов живі, люті дракони, ганялися за людьми по шляхах і по полях, чавили їх, смалили вогнем і чадом. Сікли їх, пригортали їх землею, загібаючи її своїми розчепіреними лапами»¹.

Петро лежав у вузькій щілині й оглядався навколо. Жах спаралізував воїнів у перші ж хвилини важкого бомбардування. Бідні хлопці повзали в ямах і борознах, благаючи Господа про порятunek. А хто не витримував напруги, зривався на ноги і починав бігти, був скошений гураганом заліза.

Петрова батарея була розбита, але його вояки не думали відступати. Вони розстріляли всі набої по ворожих танках, зірвали гармати, і приєдналися до групи, яка тримала оборону поруч. Проти ворожих танків і танкеток Петрові гармаші використовували гранати, панцерфавсти та кулемети. Вони не дозволяли ворогові прорвати лінію фронту. Надвечір обстріл посилювався, зі всіх сторін почали бити «катюші». Почалося справжнє пекло: «Від розривів стрілен «катюш» загорялася земля... Вона зразу спалахувала в кількох місцях, і той вогонь розливався, розповзався все ширше й ширше, наводячи на людей панічний, безумний жах. Люди вистрибували з вогню й падали в ями й вирви, шукаючи прикриття, шукаючи рятунку, і билися.. Відбивалися від навколишнього жаху всім, чим могли»².

Петро, який був поранений у голову, не вийшов із бою, і залишився поряд зі своїми товаришами. Це не було героїзмом, а тверезим розумінням того, що пораненому нема куди подітися, бо жодних рятункових засобів – санітарів, польових шпиталів чи перев'язочних пунктів поряд не було. Петро вирішив битися до останнього подиху, і дуже не хотів потрапити в полон, який уявляв собі жахливішим за біблійне пекло. І таких, як він, було багато. Але сили були нерівні, і воїни дивізії «Галичина» змушені були залишити позиції. Петро, як дисциплінований вояк, вирішив прибути до штабу дивізії «Галичина» і отримати нові розпорядження. По дорозі до штабу він став свідком, як німецький жандарм знущався з юнака, відбираючи у нього мотоцикл. Його зацікавив цей епізод, він підійшов ближче і помітив «левика» з розчепіреними лапами на юнаковому ремені. Його немов пружиною підкинуло. Він схопив жандарма за комір, повернув лицем до себе і з усієї сили вдарив його у вухо. Жандарм повалився на землю, схопився на ноги і потягнувся до кобури з пістолем. Та Петро рішуче наставив свій «МПі» в груди німця і готовий був зрешетити його. Але німецькі солдати швиденько оточили їх, заслонили жандарма і пригасили запальну рішучість Петра. Угамувавши гнів, Петро підійшов до замурзанного юнака і впізнав в ньому свого друга, синьоокого романтика Романа Пелеха з Дрогобича. Вони обнялися по-братерськи і вирушили мотоциклом на схід. Скрізь, де вони проїздили, було видно сліди жахливого воєнного поруйновища: «Всюди вирви, трупи коней, розметані рештки возів, потрошені машини, покидана зброя й амуніція, почавлені телеграфні стовпи... Щось твориться

¹ І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 472.

² Там само, с. 425.

незрозуміле й безглузде з людьми. І всі ті люди – то солдати, німецькі та мадярські солдати, але всі якісь спантеличені, пущені самопас, розладжені, вибиті з солдатської колії, з тих міцних рамок дисципліни й послуху, та залізної організації, в які їх було колись вправлено сильною рукою»¹.

Це нагадало Петрові перші дні війни, коли відбувалося масове «переселення народів», так званих «торбешників», яких совети виганяли на фронт «шукати свою частину», «здобути зброю у ворога» й битися з тим ворогом не на життя, а на смерть, захищаючи «груддю» «партію, уряд і родину». Та ніхто з тих «торбешників» захищати дискредитовану советську владу не хотів і втікав, куди міг.

Для підсилення трагічного гуманізму українців І. Багрянний використовує символічні образи: «трохи оддалік перед ними на окопі, на чорній, розритій землі лежала горілиць сніжно-біла Божа Мати. З дитям на грудях, на обличчі. Вона була сніжно-біла... Ні, вона була би сніжно-біла, якби не була закривавлена. Вона була закривавлена. Краплі крові червоніли на ній яскраво-яскраво, на грудях, на обличчі, на раменах. Краплі крові червоніли й на немовляті, на пухких його рученятах і ноженятах, на ніжному його обличчі...»²

У такій картині письменник вбачав трагічну символіку України, яка попала у жахливий вир війни. І символічним було також те, що чимдалі на схід, тим більше вони бачили хаосу, метушні й безладу.

Петро й Роман прибули в штаб дивізії «Галичина», щоби отримати нове призначення, але натомість стали свідками найтяжчого фрагменту їхньої трагедії – начальник штабу повідомив їм, що генерал Фрайтаг зрікся командування дивізією. Хлопці були ошелешені й не могли в це повірити: «Не може бути! Як же це?! Щоби справжній вояк, щоби справжній командир, якому доручено багато тисяч вояцьких доль, вояцьких голів, раптом під час боїв зрікся їх і покинув напризволяще!.. Господи! Та не може цього бути! Які б не були з них вояки, але... Господи! Нехай вони вояки молоді, недосвідчені, зелені юнаки, то тим більше не смів він їх зрікатися, якщо він солдат, не смів він їх віддавати на поталу, якщо він солдат!..»³

Петро вже подумав, що це невдалий начальників жарт. Але в сусідній кімнаті відчинилися з хряскотом двері і з неї вибіг генерал Фрайтаг. На виструнчених хлопців він навіть не звернув уваги, швидко промчав повз них і вискочив з помешкання. Сів у машину й покинув розташування дивізії «Галичина». Вояки дивізії «Галичина» залишилися без командира.

Хлопці помилися, поголилися і примостилися під рясними акаціями на штабному подвір'ї. Вони намагалися якимось себе підбадьорити, але від нервового напруження ними опанувала смертельна апатія, абсолютна байдужість до всього, що відбувалося навколо. Трагізм ситуації зумовив те, що їм уже не було потреби кудись квапитися. Дивний спокій заволодів ними. Вони спокійно пересиділи

¹ І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 436.

² Там само, с. 439.

³ Там само, с. 442.

бомбування у рову біля погребу, а коли перебомбило, підійшли до полонених, які сиділи біля того погребу, зовсім не криючись від бомб. Петро побачив, що «це були дві дівчини. Стрижені. В солдатській одежі. З синцями під очима й скрізь на обличчях. Вони були неймовірно брудні й неймовірно неподібні до дівчат. Побиті й немов би рік не вмивані. Сиділи, посхилявши печально голови, очі їм попідпухали, як у китайців, вони дивилися на свої брудні штани чи на репані, аж чорні від бруду й крові руки, покладені на коліна, й мугикали пісню... Українську пісню на добрій, степовій мові.

Ой ти, земелько, ти моя ненько!..»¹

Коли один із вояків глушливо назвав дівчат товаришами, то одна з них блиснула на нього очима і завищала: «Шку-у-ра!! Фашистська ти шку-у-ра!! Сволооч!..»

Хтось не витримав і зухвало розрядив автомат – дівчат ніби косою зітнуло.

Цим епізодом І. Багряний підсилює трагедію української нації, представники якої часто опинялися в різних таборах, поборюючи один одного. Українська пісня «*Ой ти, земелько, ти моя ненько*», яку дівчата задушевно співали, свідчила, що вони українки, і душа в них українська, але, задурманені більшовицькою пропагандою, вони стали жертвою обставин, сприймали вояків дивізії «Галичина» за фашистів. У цьому й була трагедія самих вояків.

Головні частини вермахту покинули поле бою, залишивши січовиків напризволяще. Перстень замкнувся, і вояки дивізії «Галичина» були приречені на загибель, бо всі шляхи для відступу були відрізані. На жадну милість ніхто не сподівався. Щоб залишитися живим, можна було здатися в полон, але ніхто навіть не допускав такої думки. Хлопців не покидав фатальний настрій, обставини обернулися проти них, і в цьому вони побачили якусь приречену визначеність, коли всі сили були проти них, проти їхньої нації, яка хотіла утвердитися як самостійний суб'єкт у цивілізованому світі.

Роман згадав про «Слово о полку Ігоревім», у якому розповідається про безоглядну, героїчну боротьбу русичів з половцями та їхню трагічну загибель, і мимоволі порівняв цей історичний епізод зі становищем вояків дивізії «Галичина»: «Боже, що ж то за така фатальна, вічна історія!»².

Роман, який був романтиком та оптимістом, побачив, як під жорстокими ударами долі руйнується його ідилічне уявлення про світ: «От була в мене гарненька хатка в душі. Така гарна-гарна хатка! І от розвалилася. Збомбило її до чорта! І тепер там так порожньо стало, ух!.. А яка ж то була гарненька хатка! Хатка, що її мені збудували змалку ріжні вишивані «дядьки»... Знаєш, хатка з «козаченьків», з «воріженьків», з шароварів широких, як Чорне море, з «гаківниць», з «оселедців»... «Воріженьки» такі були милі й безобидні, а війни, власне, ніякої й не було,

¹ І. Багряний, *Огненне коло...*, с. 448.

² І. Багряний, *Огненне коло...*, с. 463.

був тільки «герць», така парада, гулянка. «Козаченьки» йшли на «герць погуляти» з «воріженьками»¹.

І поки українці співали та парадувалися, «воріженьки» зовсім не збиралися гинути «як роса на сонці», а накопичували сили, виготовляли нову зброю і тепер «чешуть» козаченьків, що аж пил летить до самого неба. Наївна довіра та безпечність, які були невід'ємними рисами українського національного характеру, вкотре призвели до трагічних наслідків. Роман був у розпачу: «І тепер ми проти них, як щурі, як комашки-горопашки. Отакі собі «славні козаченьки», що «засвистали» та й пішли «на герць погуляти». І «свищать»... Гуляємо на «герці». От гуляємо!.. А, бий тебе сила Бога! Ну, хіба тут чоловік не зареве зі злости безсило! Га? У них танки! У них літаки! У них командири!..»²

Роман ніяк не міг заспокоїтися. Оцей напад оригінальної «самокритики» на штовхував його на думку, що трагічний гуманізм закладений у національній природі українців на генетичному рівні. Він згадав собі: «Хмельницький під Жовтими Водами чи десь там (десь на нашій-таки землі) взяв свого ворога лютого, якогось там польського короля, в полон та й... Та й що б же ви думали? Пустив геть живим! Ну. Не диво? Отут тобі й вся собака закопана... Бо то був «воріженько»... А нас от наші «воріженьки» ніколи не випускали живими і не випустять... Ет, біда наша! Простота наша! Спадкова біда наша...»³

І дуже скоро Роман отримав підтвердження своїх слів. І. Багряний подає докладний опис епізоду, коли на санітарні валки, машини червоного хреста, підводи з раненими, які забороняє чіпати гуманний міжнародний закон, налетів ворог: «Спочатку нагрянули з'єднання авіації і з сатанинським кихкотінням падаючих бомб чорні бомбовози закружляли танок смерти; їм допомагали винищувачі, вони знизилися до самої землі і зі скаженим виттям стригли низом, кружляли, як навіжені, й сікли все з кулеметів»⁴. А потім появились танки і чавили гусеницями поранених бійців, розстрошуючи і розмелюючи все на своєму шляху – «вони гарцюють жорстокий нещадний танок, вони його танцюють і виють, і грохотять з насолодою... Вони обертаються на однім місці, немов дракони на череві, зарівнюючи й землю там, де допіру їхала валка з пораненими юнаками... О, скільки злоби! О, скільки людської нещасної, сліпої, ненаситимої злоби!»⁵

Для більшовиків не було нічого святого. Вони показали себе як руйнівники, як варвари: «Ось сільська церковця... Вона стоїть на пагорбі й горить, як смолоскип, піднявши в небо два стовпи диму – один стовп білий, а один чорний. [...] Раптом з небес злітають бомби з несамовитим, сатанинським виттям, падають – і церковцю всю підносить в повітря... Вона злітає вгору, немов лялькова коробочка, розломлюється вгорі й валиться назад, вибухи бомб підхоплюють її знову й тепер

¹ Там само, с. 465.

² Там само, с. 467.

³ Там само, с. 468.

⁴ Там само, с. 469.

⁵ І. Багряний, *Огненне коло...*, с. 482.

уже летять високо вгору обаполи, дошки, стовпи, каміння, тріски, шматки полум'я й хмари піску та диму...»¹

У цій церкві зібралися діти, жінки і старші люди. Вони молилися навколішках, просили Божого заступництва, і сподівалися, що ворог не посягне на святиню. Але ворог, який добре знав, що церква є притулком беззахисних і беззбройних, знищив святиню разом із людьми.

Дії більшовиків наштовхували вояків на певні роздуми про ворога: «І що ж то за прокляття, га?! Його б'ють, його товчуть, його кромсають, а воно лізе, лізе й лізе... як туман, як дим, як чад, як холера! Га! Смерти не боїться й нічого не боїться! І немає йому числа! І немає йому кінця!.. І з чого в нього душа тая?.. І чи є в нього душа. Га?! Чортяча, пекельна, диявольська сила!.. Якісь чорти! Якісь маньяки! Якась звірина, сатаною сплджена!.. А бий тебе сила Божа!..»² [1, с.480]. В українське гуманне світоуявлення не вкладалася хижа та жорстока природа москвитів, яка проявлялася в жорстоких і немилосердних вчинках.

Петро й Роман намагалися зібрати різних недобитків, щоб організувати пробоеву групу та вирватися з оточення. Але справа виявилася марною – ніхто не хотів до них приєднуватися. Тоді вони пристали до групи добре озброєних вояків, які були відділом мінометної сотні вермахту з XIII корпусу. Петра обрали командиром, і вони вирішили разом прориватися з оточення.

Після виснажливого походу вони залягли в житі відпочити. На горизонті зарокотали мотори літаків, на крилах яких вимальовувалися чорні хрести. Хлопці, які спостерігали за німецькими літаками, яких було штук із двадцять, були впевнені, що їх не зачеплять, бо пілотам було добре видно, що на землі лежать вояки дивізії «Галичина». Вони навіть сподівалися, що німецькі літаки допоможуть їм прорватися з оточення. Та «раптом літаки з виттям пішли вниз, пікіруючи... Схоплюватись і ховатись було вже пізно... Гряд бомб уквив їх, лежачих горілиць на відкритому місці, бо ж вбоге жито не може прикрити від ока згори... За першими літаками скинули свій вантаж інші, вони долітали до об'єкта й ішли в піке, виючи і стріляючи з бортових гарматок та скидаючи бомби»³. Майже всі загинули... Чоловік із десять зірвалися на ноги і намагалися якнайшвидше покинути те нещасливе місце, де не було ні ліска, ні жодного прикриття. Вояки вели пораненого Романа, який просив покинути його й рятуватися самим. Але його ніхто не слухав. Та й не міг залишити Романа Петро, який прикипів душею до свого синьоокого друга. Але, очевидно, щастя їх остаточно покинуло – не встигли вони оговтатися від бомбардування німецьких літаків, як на них налетіли три советські бомбардувальники та два яструбки, які знищували в оточенні рештки розгромлених частин.

¹ Там само, с. 478.

² Там само, с. 480.

³ І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 506–507.

Посипався «град куль і стрілен з бортових кулеметів і скорострільних гарматок... А слідом за тим упав град бомб дрібного й середнього калібру»¹. Усі загинули.

Під мертвими тілами своїх колег Петро знайшов Романа. Він був непритомний, але ще живий. Йому перебило обидві ноги. Петро схопив Романа на руки і побіг. Коли Роман опритомнів і почав кричати, Петро схаменувся, поклав свого синьоокого друга на землю і сів біля нього. Роман, пересилуючи біль, вирішив поговорити з Петром, вилити душу в останні хвилини свого життя. «Але це ще не все... Не все... Чуєш? Це ще не все... – і стиснув руку панічно: – Ще ж наші нащадки й прокленуть... (Павза.) – Де нащадки! Нас прокленуть наші сучасники!... (Павза.) – Нас прокленуть ті, що нас послали... Бо ми не здобули їм волі... (Павза, маяття.) Так... Прокленуть... І відмежуються від нас... І скажуть... будуть кричати: Р о з п н и, р о з п н и їх!.. І мертвих розпни!! (Павза.) – І власний, рідний кат розпне, а власний наш, хитрий збіса Пилат уміє руки... Отой хитрий наш Пилат... Уміє... Від нас, від тисячі нас і від матерів, що породили нас...

(Павза. Задихання крізь клекіт у грудях.)

– Але нічого. Ми умрем і Бог нас питає, хто винен за цю неповинну кров... І ми скажемо, що самі винні... Ми – «хлопці»... Ми – романтики... І Богові збрешемо, захищаючи тих усіх наших... Бо ми – солдати... Ми хотіли добра»².

У цих словах Романа розкривається трагічний гуманізм українців, які до останнього подиху прагнули здобути волю для України, шукаючи різні способи, щоб реалізувати свої мрії. Але обставини склалися так, що вони не тільки не могли досягти своєї мети, а й опинилися в невідомому світлі трактування їхніх подвигів – їх намагалися принизити, спалювати, навішати ярлики зрадників українського народу. «Комуністична пропаганда ці події трактувала однозначно: солдати цієї дивізії, як і воїни УПА, оунівці, були зрадниками і фашистськими прислужниками. Насправді, це були українські патріоти, які утворили свій рух Опору, щоб звільнити Україну від окупантів, під якими б чужими прапорами вони не прийшли в Україну. Вони мріяли вибороти незалежну українську державу»³. Такий абсурдний підхід до національно-визвольних змагань українців культивувався й утверджувався різними способами, і спростувати його, показати безглуздість такого трактування подій було дуже складно. Українці, задурманені чужою пропагандою, часто не могли розібратися в складній політичній ситуації. І відтворюючи побоювання Романа, що українці відмежуються від героїв дивізії «Галичина» і будуть проклинати їх за невдачу, І. Багрянний мав рацію, бо опирався на власний досвід, який йому довелося пережити. У памфлеті «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» письменник відверто писав: «Я не хочу вертатись до своєї Вітчизни саме тому, що я люблю свою Вітчизну. А любов до Вітчизни, до свого народу, цебто національний патріотизм в СРСР є найтяжчим злочином. Так було цілих 25

¹ Там само, с. 511.

² Там само, с. 516–517.

³ М. Ткачук, *Українська література ХХ століття*, Тернопіль: Медобори, 2014, с. 276.

років, так є тепер. Злочин цей зветься на більшовицькій мові – на мові червоного московського фашизму – «місцевим націоналізмом»¹. Пророчі слова про долю воjakів дивізії «Галичина», яких цькували, зневажали та переслідували, письменник вклав в уста тяжко пораненого Романа.

Ситуація була катастрофічна. Петро усвідомлював, що він вже нічим не зможе допомогти своєму вірному другові. Роман усе розумів і тому попросив Петра виконати його останню просьбу – пристрелити його. Петрова душа зашкарубла у жорстоких битвах, але пристрелити бойового побратима навіть для того, аби позбавити його тяжких мук, було вище його сил. Він бачив, як корчиться від болю та страждає Роман. Залишати свого друга в такому стані на поталу більшовикам не випадало. Емоційна напруга досягла апогею, але рука Петрова не піднімалася на відверте вбивство. Шукаючи порятунку в такій ситуації, Петро спитав Романа, чи він зміг би вбити його, той промовчав... Після паузи Роман попросив пістоля. Петро вклав його в Романову гарячу руку. Роман узяв у зуби люфту пістоля й вистрілював ніби спересердя...

Петро посидів біля свого товариша, накрив його сині очі, що гляділи в небо, червоною закривавленою хустинкою й пішов геть, зваливши на плечі панцерфавста. Трагічна смерть Романа набула символічного, узагальненого значення – іділічна мрія українських романтиків про волю України розбилася об жорстоку дійсність воєнного часу.

По дорозі з ревом котився советський танк «Т-34». Танкісти помітили Петра і погналися за ним, як хижаки за своєю жертвою. Петро навіть не хвилювався, він розумів, що це вже насувається на нього його смерть, але, як воjak, він вирішив виконати свій обов'язок до кінця. Подивився на страховище й помалу сповз за пагорбок. Він відчував, що танк іде на нього. Автор детально описує внутрішній стан воjака дивізії «Галичина» у цьому останньому двобої: «Наладувавши панцерфавста, Петро почекав якусь хвилину, спокійно (так як колись чекав, під час облави, на вовка...). Потім швидко вихопився й вистрілював – пустив «кулак» усторч в потвору, а сам упав навznak і покотився униз, у бомбовий кратер. Розлягся пекельний вибух... Лязк і скрегіт... І потвора раптом стала цапки на самою вирвою, тяжко зітхнувши димом і чадом, повернулася боком і поповзла по інерції до вирви, накриваючи її й накриваючи Петра, що лежав на самісінькому дні, але до дна потвора не дістала, бо розвернулася уперек...»².

Петро чекав, коли вискочать з танка вороги, і доведуть свою справу до кінця. Але жодних ознак життя ніхто не подавав. Він вибрався на танк і поліз у люк – захотів глянути в обличчя ворогу. У середині танку він побачив дві скручені фігури, обличчя яких були «опалені газом і заюшені чорною закипілою кров'ю». У третьої фігури обличчя було чисте. І це обличчя йому було до болю знайоме. Це

¹ І. Багрянний, *Чому я не хочу вертатись до ССРСР?* [у:] Багрянний І., *Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе* / друге видання, Київ: Смолоскип, 2006, с. 27.

² І. Багрянний, *Огненне коло...*, с. 523.

була Ата, його близька знайома ще з роману «Маруся Богуславка», таємницю життя якої про знищеного батька більшовиками за любов до України він добре знав, і яку оберігав, як тільки міг, навіть від Ати. Спочатку він подумав, що це «галюцинація, що це божевільне маячіння». Але це була справді Ата. Такий ворог йому не міг приснитися в найстрашнішому сні. Та це були реалії жорстокої битви. І він намагався якнайшвидше втекти від цього місця. Він втікав від того, від чого йому не судилося втекти. Рятуючись від смерті, він мимоволі вбив дорогу йому людину, яка під впливом більшовицького дурману опинилася на другому боці барикади. Фатальний збіг обставин знову переслідував його.

Звичайно, цей трагічний епізод з Атою є художньою умовністю, романтичною гіперболізацією, але в такий спосіб письменник хотів ще раз наголосити, що проблема розбрату українців залишилася не вирішеною... І головного героя повісті *Огненне коло*, вояка дивізії «Галичина» Петра І. Багрянний залишив живим для місії утверджувати непереможний дух української нації, яка має єднатися в скрутну годину, а не розповзатися по норах, захищаючи чужі інтереси. Йому призначила доля продовжити справу українських вояків, які полили кров'ю кожен цаль рідної землі, захищаючи її до останнього подиху від навали зі сходу.

Воїни дивізії «Галичина» були українськими самовідданими бійцями, які, сподіваючись відвоювати Самостійну Соборну Україну, опинилися в безнадійній ситуації. Вони надіялися на диво, але дива не сталося, і не могло статися. Вони програли бій, але їхні кістки нагадують нащадкам про їхню тяжку боротьбу. Коли їх розчавлювали танками, живцем пекли «катюшами», дірявили ворожими автоматами й кулеметами, трошили сталевим череп'ям гарматнів, вони не здались. Їх вибито, вимордувано, витолочено, але не переможено.

Відображаючи трагічні події дивізії «Галичина» в *Огненному колі*, Іван Багрянний відтворив складний процес самоусвідомлення українців, їхні прагнення здобути Самостійну Соборну Україну. Але щастя було не на їхньому боці, обставини були проти них. Трагічний гуманізм українців проявився в тому, що вони наївно довірилися тим, кому мрія про українську незалежність стояла поперек горла, і вони аж ніяк не могли сприяти її втіленню в життя. Це був один шанс із мільйона, надія на диво, якого не сталося. Та жертвний подвиг січових стрільців дивізії «Галичина» став однією зі сторінок безперервної боротьби українців за волю проти віковичного ворога України – московського окупанта та свідчить про прагнення українців використовувати будь-який шанс, щоби вибороти свою державу і бути господарями на рідній землі.

References

- Bahrianyi I., *Ohnenne kolo*, [u:] Bahrianyi I., *Vybrani tvory: u 2-kh tomakh*. Kyiv: Yunivers, 2006, t. 2, s. 379–526 // Багрянний І., *Огненне коло*, [у:] Багрянний І., *Вибрані твори: у 2-х томах*. Київ: Юніверс, 2006, т. 2, с. 379–526.

- Bahrianyi I., *Chomu ya ne khochu vertatys do SSSR? [u:] Bahrianyi I., Publitsystyka: Dopovidi, statti, pamflety, refleksiyi, ese / druhe vydannia*, Kyiv: Smoloskyp, 2006, s. 22–31 // Багрянний І., *Чому я не хочу вертатись до СССР? [у:] Багрянний І., Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, ese / друге видання*, Київ: Смолоскип, 2006, с. 22–31.
- Veryha V., *«My prysiahaly borotysia z bilshovyzmom!»*, [v] Ukrayinska dyviziya «Halychyna», Kyiv – Toronto: TOV «Nehotsiant – Plus», Bratstvo kolyshnikh voyakiv 1-oyi UD UNA, UVKR, redaktsiya hazety «Visti z Ukrayiny», 1994, s. 146–150 // Верига В., *«Ми присягали боротися з більшовизмом!»*, [в] Українська дивізія «Галичина», Київ – Торонто: ТОВ «Негоціант – Плюс», Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА, УВКР, редакція газети «Вісті з України», 1994, с. 146–150.
- Ukrayinska dyviziya «Halychyna», Kyiv – Toronto: TOV «Nehotsiant – Plus», Bratstvo kolyshnikh voyakiv 1-oyi UD UNA, UVKR, redaktsiya hazety «Visti z Ukrayiny», 1994, 164 s. // Українська дивізія «Галичина», Київ – Торонто: ТОВ «Негоціант – Плюс», Братство колишніх вояків 1-ої УД УНА, УВКР, редакція газети «Вісті з України», 1994, 164 с.
- Tkachuk M., *Ukrayinska literatura XX stolittia*, Ternopil: Medobory, 2014, 608 s. // Ткачук М., *Українська література XX століття*, Тернопіль: Медобори, 2014, 608 с.
- Shuhai O., *Odiseya ukrayinskoyi liudyny, abo dzherela epichnoho myslennia Ivana Bahrianoho*, [u:] Bahrianyi I., *Vybrani tvory: u 2-kh tomakh*, Kyiv: Yunivers, 2006, t. 1, s. 5–78 // Шугай О., *Одісея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного*, [у:] Багрянний І., *Вибрані твори: у 2-х томах*, Київ: Юніверс, 2006, т. 1, с. 5–78.

Володимир Працьовитий – професор катедри української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9820-070x>
Email: volodymyr.pratsovytyu@lnu.edu.ua